

супруги имущество переходит детям. Из русских крестьян только один Алексей Гаврилов оставил завещание подобного характера.

Таким образом, приговоры сельских сходов и нотариальные документы свидетельствуют о том, что на протяжении второй половины XIX – начала XX в. в крестьянской среде происходит трансформация традиционной культуры. В частности, нормы обычного права вытесняются нормами гражданского. Данный процесс усиливается в ходе столыпинской реформы, когда крестьяне начинают активно оформлять купчие крепости на землю. Со временем уходит в небытие такая норма обычного права, как равное разделение имущества между наследниками. Традиция устных распоряжений относительно наследования сменяется совершением духовных завещаний нотариальным порядком. В то же время общинное землевладение еще сохраняется и традиции вмешательства в вопросы наследования наделного имущества со стороны общины еще сильны, что находит даже закрепление в законодательстве о местном суде от 15 июня 1912 г.

1. Безгин, В. Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). / В. Б. Безгин. – Москва – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. – 304 с.
2. Государственный архив Псковской области (ГАПО). – Ф. 202. Оп. 3. Д.5 Л. 6–6об.
3. ГАПО. – Ф. 388. Оп. 1. Д. 1
4. ГАПО. – Ф. 78. Оп. 1. Д. 78. Л. 2
5. Зырянов, П. Н. Крестьянская община европейской России, 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов ; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. – Москва : Наука, 1992. – 256 с.
6. Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2-х т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999–2000. – Т. 1. – 547 с.
7. Крестьянская реформа в России 1861 года : сборник законодательных актов : [учеб. пособие для юрид. вузов и фак.] / [сост. и авт. предисл. д-р юрид. наук К. А. Софроненко]. – М. : Госюриздат, 1954. – 500 с.
8. Мухин, В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян : К вопросу об отношении нар. юрид. обычаев к будущему гражд. уложению / В. Ф. Мухин. – СПб. : Ред. комис. по сост. гражд. уложения, 1888. – 333 с.
9. Пахман, С. В. Обычное гражданское право в России : юридические очерки / [соч.] С. В. Пахмана. – СПб. : Тип. 2-го Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1877–1879.
10. Шанин, Т. Русское крестьянское право и наследование имущества / Т. Шанин // Отечественные записки. – 2003. – № 2. – С. 337–347.

Курцова В.М., Капылоў І.Л., Мартысюк В.У.
МОЎНАЯ СПАДЧЫНА БЕЛАРУСАЎ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.
З АСОБНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ АРХІЎНЫХ УСТАНОЎ САНКТ-ПЕЦЯРБУРГА

Ключавыя словы: беларуская моўная спадчына, архіўныя фонды, лексікаграфія, каталагізацыя, лексікалагічнае апісанне.

У Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі пры падтрымцы БРФФД выкананы праект “Моўная спадчына беларусаў XIX – пачатку XX стст. З асобных матэрыялаў архіўных устаноў С.-Пецярбурга», мэтай якога з’яўлялася каталагізацыя і лексікалагічнае апісанне беларускамоўных матэрыялаў з архіваў Санкт-Пецярбурга.

У гісторыі беларускага мовазнаўства перыяд XIX – пачатку XX стст. характарызуецца з’яўленнем новай нацыянальнай літаратуры, фарміраваннем на базе народных гаворак беларускай літаратурнай мовы. Разам з тым з-за адсутнасці на беларускіх землях спецыяльнай навукова-даследчай установы не ажыццяўлялася прафесійнае даследаванне народнай мовы і яе навуковая апрацоўка. Апісанне сістэмы гаворак беларускай мовы праводзілася найперш у рэчышчы расійскага мовазнаўства і дазволіла назапасіць пэўныя веды аб яе структуры і асаблівасцях. Досыць плённым па выніках даследавання беларускай мовы з’яўляецца этнаграфічны этап. Падчас гэтага

этапу ажыццяўлялася збіранне фальклорных і этнаграфічных матэрыялаў, а ў якасці спецыяльных дадаткаў прыводзіліся розныя лексічныя і іншыя лінгвістычныя матэрыялы. Этнаграфічны этап складваўся і развіваўся ў межах рускага і віленскага перыядаў [4, с. 42]. Асэнсаванне яго набыткаў адлюстравана ў першым томе фундаментальнага даследавання Я.Ф. Карскага «Беларусы» (1903–1922).

Вывучэнне лексічнага складу ўсходнеславянскіх гаворак у 1830-я гг. пачала і падтрымлівала Расійская акадэмія навук. Намаганнямі яе лінгвістаў была распрацавана спецыяльная праграма, паводле якой накіроўваліся зацікаўленыя асобы, даследчыкі на збіранне звестак аб мясцовых гаворках. Сабраныя матэрыялы беларускіх гаворак павінны былі скласці асобную частку ў агульным слоўніку “рускіх” слоў. Ідэя складання такога агульнага слоўніка ўсходнеславянскіх моў па многіх канцэптуальных метадалагічных момантах не магла рэалізавацца. Прадстаўнікі тагачаснага расійскага мовазнаўства адмовіліся ад яе. Беларускія лексічныя матэрыялы ў выглядзе падборак слоў, разрозненых лексічных матэрыялаў і ўпарадкаваных лексікаграфічных прац, дасланыя ў Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук, засталіся здабыткам архіваў розных навуковых устаноў і бібліятэк Расіі [3, с. 7]. Але ў 1840-я гг. Расійская акадэмія навук не адмовілася ад самой ідэі мець асобны слоўнік беларускай мовы. Прапанову скласці такі слоўнік атрымаў С.П. Мікуцкі [1, с. 349]. Нягледзячы на актыўныя высілкі С. Мікуцкі не склаў заказаны слоўнік.

Найбольш важнымі працамі па вывучэнні лексічнага складу беларускіх народных гаворак у сярэдзіне XIX ст. з’яўляюцца слоўнік беларускага “наречія”, спробу складання якога, а таксама падрыхтоўку першай практычнай граматыкі здзейсніў П.М. Шпілеўскі. Нягледзячы на тое, што з моманту падрыхтоўкі гэтых прац прайшло амаль 170 гадоў, навуковыя спробы П. Шпілеўскага па апісанні лексічнага ўзроўню беларускай мовы і створаны ім узор спробнай беларускай граматыкі ў поўным аб’ёме так і не былі надрукаваны. Між тым іх поўная публікацыя як адметных матэрыялаў у гісторыі беларускага мовазнаўства застаецца неабходнай і запатрабаванай. Пры складанні слоўніка П. Шпілеўскі “кіраваўся прынцыпам – уключаць толькі ўласнабеларускія словы, ... таму ў слоўнік не ўвайшлі словы агульнаславянскага і агульнаўсходнеславянскага паходжання” [2, с. 19]. Аўтарам прыводзяцца асобныя прыказкі і прымаўкі: *У яго зь адной губы и горяча и студзено; Свая хатка, якъ рѳдная матка; Старой бабѳ и на печи ухаба (неловко)*. Тлумачэнне слоў даецца шляхам перакладу на рускую мову, пры гэтым рэестравыя словы забяспечваюцца сістэмай граматычных памет: **паты́лица**, с. -цы, затылокъ, зашеекъ; **пакаі́оўка**, с. -ки, горничная, гардеробянка; нитро́хи, нар. нимало, ничуть; **лі́жбавы**, -ая, -ае, пр. численный, счетный. У некаторых слоўнікавых артыкулах даецца апісанне этнаграфічных рэалій: **бўсель**, с. -сла, аистъ. *Это животное находится въ большѳмъ уваженіи у Бѳлорусцевъ, так что они величайшею милостію Божіею считаютъ, если аистъ расположится съ гнѳздомъ своимъ при чѳемъ-нибудь домѳ. По его разнымъ дѳйствіямъ они гадаютъ о счастиі семейства, объ урожаѳ хлѳба и пр. Такъ, напр.[имѳрь] вѳрятъ, что если аистъ, лѳтомъ, сброситъ съ своего гнѳзда яйцо, то это знакъ урожая; т.е. такъ дешево́ будетъ хлѳбъ, что можно будетъ купить довольно хлѳба за яйцо. Если же сброситъ – детѳныша, то это знакъ неурожая, именно – такой будетъ неурожай, что придется продавать дѳтей для того, чтобъ прокормить семейство; если же ничего не сброситъ, то это – знакъ умѳренного урожая. Послѳднее большею частію случается; – второе – неслыханная ужасная рѳдкость.*

Адзіным слоўнікам XIX ст., у якім грунтоўна і найбольш поўна апісана беларуская мова ў яе стане ў 1840–1860-я гг., з’яўляецца фундаментальная лексікаграфічная праца І.І. Насовіча «Словарь белорусского наречия» (1870).

Праца па збіранні матэрыялаў беларускай мовы актыўна працягвалася ў канцы XIX – пачатку XX ст. Найбольш значнымі лексічнымі словазборамі таго часу былі матэрыялы М.Я. Нікіфароўскага, які шмат зрабіў для вывучэння гісторыі беларускага народа. М.Я. Нікіфароўскі склаў слоўнік на матэрыяле гаворак Віцебскага, Полацкага, Дрысенскага (сучасны Верхнядзвінскі), Лепельскага паветаў. Аднак як асобнае выданне праца не была надрукавана, яна заставалася скарбам расійскіх архіваў. У слоўніку М.Я. Нікіфароўскага змешчана вялікая колькасць дыялектнай лексікі, значэнне якой у асноўным тлумачыцца апісальна: **багна**, -ны, – *всякое вообще болото; отдѣльное недоступное мѣсто на болотѣ; въ переносномъ значеніи – трудная жизнь. – Живецъ якъ у багны; гульбишникъ*, -ка, суц. *собственно блины изъ толченнаго отвареннаго картофеля; картофельный супъ съ саломъ, молокомъ и проч.[имъ]; слежикъ*, -ка, суц. *каждый изъ четырехъ столбовъ, на которыхъ поставлена печь. Разстояние между столбами въ сторону избы ошивается досками, – что называется поднѣчка или поднечикъ, служащий для зимняго помѣщенія куръ.*

Да найбольш вядомых, але невялікіх прац пачатку XX ст. належыць «Белорусский словарь» С.І. Мядзведскага. Гэта рэгіянальны па прызначэнні словазбор, які ўключаў лексіку гаворак Віцебшчыны, таму ён найбольш каштоўны для беларускай нацыянальнай дыялекталогіі як крыніца па адлюстраванні мясцовых лексічных сродкаў. Слоўнік не быў надрукаваны. У слоўніку С. Мядзведскага змешчана 1658 слоўнікавых артыкулаў. Рэестр слоўніка ўключае не толькі агульную лексіку, але і асабовыя імёны людзей. Як правіла, у рэестравай частцы прыводзяцца размоўныя варыянты імёнаў, а пры іх даюцца поўныя традыцыйна-царкоўныя формы: **Аніська** – Онисимъ; **Гапўля** – Агафія; **Алигòрь** – Георгій. У слоўніку прыводзяцца таксама мнагазначныя словы і амонімы: **вѣроя** – 1) *перелетныя птицы, возвращающіяся весной изъ-за моря. Вѣроей* назыв., *собственно, одна какая либо изъ этихъ птицъ, видѣнная человекомъ первый разъ весной*; 2) *вообще, всякое удивительное событие, видѣнное первый разъ. Въ общемъ – оригинальность. Перавага аддаецца апісальнаму спосабу тлумачэння слоў: бѣгунòкъ – легкий сухой песочекъ, скользящій между пальцевъ рукъ; валѣ, валюшко* – *зобъ у куръ, куда они опускаютъ только что проглоченную пищу; водрикъ* – *накожная болѣзнь, заключающаяся въ томъ, что тѣло покрывается струпьями, похожими на большія скѣлки. Есть два вида: простой и конскій. Последний представляетъ изъ себя крупныя нарывы, растачивающіе глубоко тѣло.* Слоўнік змяшчае цікавую, каштоўную інфармацыю пра святы, абрады, звычаі беларусаў: **Вòсиньскіе дзяды** – *дѣнь поминовенія усопшихъ, бываемый въ октябрѣ мѣсяцѣ въ Дмитріевскую субботу. Знаменитый день бѣлорусса. Въ этотъ день они съ особымъ торжествомъ готовятъ ужинъ: пекутъ блины, жарятъ сало, варятъ мясо; берутъ водку и вечеромъ, умывшись в банѣ, садятся ужинать. Самое торжественное и священное время въ этотъ день, это – ужинъ. Заужиномъ, передъ каждымъ новымъ блюдомъ, выпиваютъ по чарцѣ горѣлки и поминаютъ усопшихъ словами: «святѣя родители, ходитѣ вячерать». По обычаю бѣлоруссовъ «на дяды» должно быть 12 «потравъ» (кушаний); передъ каждой «потравой» семья выпиваетъ по рюмкѣ водки, поминая «дядовъ». После ужина на конецъ стола кладутъ кусокъ мыла, полотенце и ставятъ «кварту» (кружку) воды. Кроме того, на столѣ оставляютъ весь недоѣденный ужинъ со всѣмъ приборомъ и полную рюмку водки. Все это дѣлается съ полной вѣрой въ то, что пришедшіе ночью «дяды» будутъ ужинать, предварительно умывшись водой съ мылом и утершись чистымъ полотенцемъ.*

Не былі своєчасова апрацаваны і надрукаваны на час стварэння лексічных словазборы А.К. Сержпудоўскага, якія цалкам пакуль яшчэ ўсе не адшуканы.

Акрамя пералічаных вышэй навуковых матэрыялаў у архівах за межамі Беларусі знаходзяцца таксама іншыя невялікія лексічныя падборкі слоў.

Сёння многія беларускія архіўныя дакументы застаюцца недаступнымі ці маладаступнымі па шматлікіх прычынах, у тым ліку і з-за адсутнасці адпаведных рэгулявальных дзяржаўных актаў, якія б дазвалялі доступ, працу з архіўнымі крыніцамі найперш у навуковых мэтах. З-за працягласці тэрміну іх захавання многія лінгвістычныя архіўныя адзінкі могуць быць незваротна страчаны.

У выніку выканання праекта быў актуалізаваны лінгвістычны спіс архіўных матэрыялаў, сабраных на тэрыторыі Беларусі і дасланных у Імператарскую Расійскую акадэмію навук у другой палове XIX – пачатку XX ст. Устаноўлена, што агульная колькасць беларускіх архіўных матэрыялаў складае 41 адзінку захоўвання. З іх у Санкт-Пецярбургскім філіяле архіва Расійскай акадэміі навук і Навуковым архіве Рускага геаграфічнага таварыства знаходзіцца 35 адзінак (20 і 15 адзінак захоўвання адпаведна), у іншых сховішчах – 6 (5 – НИОР БАН і 1 – РО ИРЛИ РАН). Упершыню ў гісторыі беларускага мовазнаўства апрацаваны 12 архіўных рукапісных адзінак захоўвання у двух варыянтах – як архіўная крыніца і як адаптаваныя да сучасных графічных і нарматыўных правілаў – архіўныя слоўнікавыя і іншыя лінгвістычныя матэрыялы А.К. Сержпутоўскага (3 адзінкі захоўвання), М.Я. Нікіфароўскага (1 адзінка захоўвання), С.І. Мядзведскага (1 адзінка захоўвання), П.М. Шпілеўскага (7 адзінак захоўвання). Былі сістэматызаны ў форме слоўнікаў апрацаваныя архіўныя рукапісныя моўныя матэрыялы: А.К. Сержпутоўскі: «Кароткі [беларуска-расійскі] слоўнік», [З рабочай картатэкі да «Словаря детского языка белорусов»], праведзена выбарка слоў, уключаных у «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча, (1925/1926) з «Кароткага беларуска-расійскага/рускага слоўнічка»; матэрыялы М.Я. Нікіфароўскага: [«Слоўнічак для П. Шэйна. Другая рэдакцыя»]; матэрыялы П.М. Шпілеўскага: 1) «Слоўнік беларускай мовы» («Словарь белорусского наречия») і наступныя дадаткі да яго: «Параўнанне мер і манет беларускіх і рускіх» («Сравнение мер и монет белорусских и русских»); «Спіс беларускіх міфалагічных багоў» («Список белорусских мифологических богов»); «Спіс мужчынскіх і жаночых імёнаў, не падобных на імёны ў рускай мове» (Список имён мужских и женских, несходных с именами русского языка); «Кароткая граматыка беларускай мовы» («Краткая грамматика белорусского наречия»); «Зацемкі беларусца пра беларускую мову» («Заметки белорусца о белорусском языке»); Дадатак І. «Рукопись г. Древлянского». Упершыню ў беларускім мовазнаўстве зроблены лексікалагічны каментарый да словазбораў А.К. Сержпутоўскага, М.Я. Нікіфароўскага, С.І. Мядзведскага, П.М. Шпілеўскага з вызначэннем функцыянальнага лексічнага статусу – наяўнасць / адсутнасць – зарэгістраваных абазначальных сродкаў у сучасных нацыянальных лексікаграфічных крыніцах і выяўлены аб’ём іх семантыкі.

Праведзены аналіз дазволіў ахарактарызаваць лексічныя сродкі розных архіўных крыніц і ўстанавіць, што пераважная большасць слоў мае трывалыя лексіка-семантычныя сувязі з лексічным складам сучаснай беларускай нацыянальнай мовы, са сродкамі, якія функцыянуюць у ёй як нарматыўныя, частка слоў належыць да вузкарэгіянальных, вядомых толькі ў асобных беларускіх гаворках або зусім страчаных; асобныя абазначальныя сродкі падтрымліваюць семантычныя сувязі са старабеларускай мовай. Частка слоў – гэта запазычаныя лексемы. Асноўнымі донарамі запазычанняў з’яўляюцца польская мова ці яе пасрэдніцтва і руская. Іншамоўная лексіка адносіцца пераважна да сацыяльна-побытавай сферы, але фіксуецца таксама абазначальныя сродкі з сацыяльна-эканамічнай, сацыяльна-палітычнай галіны. Наяўнасць запазычанняў у лексічнай сістэме абумоўлівалася выключна патрэбамі намінацыі, неабходнасцю дыферэнцыяваць розныя паняцці, інакш кажучы, рэгулявалася самой моўнай сістэмай.

Супастаўленне зафіксаваных сродкаў са словамі сучасных лексікаграфічных крыніц паказала, што пэўная частка іх зведала разнастайныя структурна-семантычныя трансфармацыі. Узніклі ці развіліся новыя значэнні або адбыліся структурныя змяненні слоў. Змяненні структурна-семантычнага характару назіраліся ва ўласнабеларускай лексіцы, яны праходзілі за кошт пашырэння ці ўдакладнення семантычнага аб'ёму. Іншамоўныя лексемы на беларускай глебе зведалі структурную трансфармацыю, якая часам сур'ёзна скажала лексічнае аблічча запазычанняў.

Здзейснены першасны аналіз абазначальных сродкаў паказаў, што ў лексіцы беларускай мовы сярэдзіны XIX – пачатку XX ст. адбываліся складаныя, але натуральныя працэсы, накіраваныя на развіццё структурна-семантычнага ладу беларускай нацыянальнай мовы, на станаўленне яе нарматыўнага лексікону, які адпавядаў патрэбам самой моўнай сістэмы.

Вынікі рэалізацыі праекта як канцэптуальна-тэарэтычныя, так і практычныя, паспрыяюць больш пільным адносінам да нацыянальнай архіўнай лінгвістычнай спадчыны, будуць садзейнічаць яе вяртанню. Такім чынам, праведзенае навуковае даследаванне будзе стымуляваць разгортванне працы ў гэтым даследчым кірунку.

Увядзенне ў навуковы ўжытак рэгіянальных лексікаграфічных напрацовак ці асобных лексічных апісанняў асаблівасцей беларускай мовы як архіўных дакументаў з 1840-х гг. да пачатку XX ст. дазволіць беларускім моваведам і грамадскасці ўбачыць не толькі, як ішло вывучэнне новай літаратурнай мовы на этапе яе фарміравання, што рабілася дзеля гэтага, але і атрымаць новыя звесткі аб рэгіянальнай спецыфіцы беларускай нацыянальнай мовы, арэальнай лакалізацыі лексічных сродкаў і іх структурна-семантычным развіццём.

Вынікі навукова-даследчай працы будуць выкарыстаны ў такіх сферах фундаментальнай навукі, як дыялекталогія, арэалогія, славянскія мовы, дыялектная лексікаграфія і лексікалогія, а таксама ў адукацыйным працэсе ў вышэйшай школе пры чытанні спецыяльных курсаў па дыялекталогіі, лексікаграфіі, лексікалогіі, лінгвакразнаўстве, канцэпталогіі, археаграфіі і іншых дысцыплін, пры падрыхтоўцы навукова-папулярных лекцый для адукацыйных пляцовак і СМІ. Лексічныя матэрыялы, апрацаваныя падчас ажыццяўлення даследавання, будуць уключаны ў электронную базу зводнага слоўніка беларускіх народных гаворак, выкарыстаны для новага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, папоўняць беларускі дыялектны лексікаграфічны фонд, могуць быць запатрабаваны ў сферы турызму.

Спіс скарачэнняў

НИОР БАН – Научно-исследовательский отдел рукописей библиотеки Российской академии наук / Навукова-даследчы аддзел рукапісаў бібліятэкі Расійскай акадэміі навук.

РО ИРЛИ – Рукописный отдел Института русской литературы Российской академии наук / Рукапісны аддзел Інстытута рускай літаратуры Расійскай акадэміі навук.

1. Гуліцкі, М. Ф. Мікуцкі Станіслаў Паўлавіч / М. Ф. Гуліцкі // Беларуская мова : энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 349.

2. Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX стст.) / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск : Вышэйш. шк., 1978. – 120 с.

3. Гуліцкі, М. Ф. Рукапісныя матэрыялы для слоўніка беларускай дыялектнай мовы / М. Ф. Гуліцкі // 3 народнага слоўніка : зб. арт. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – С. 7–14.

4. Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. // А. А. Крывіцкі. – Мінск : Вышэйш. шк., 2003. – 293 с.